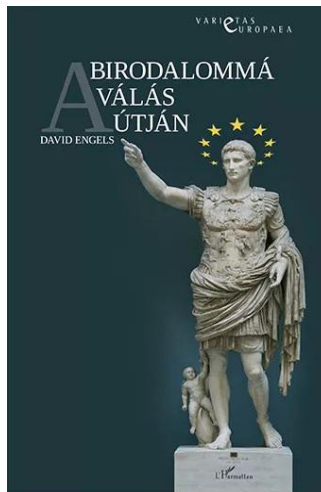

„Fronti nulla fides”

Az EU és az ókori Róma történelmi párhuzamban

David Engels: *A birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása.* Ford.: Horváth Márta – Csösz Róbert. Budapest, L’Harmattan, 2017. 340.

Egy érdekes gondolat kísérlet kátyús útjára tévedhet az olvasó, ha gyanútlanul kezébe veszi David Engels, a Brüsszeli Szabadegyetem (Université libre de Bruxelles) Római Történelem Tanszékét vezető professzorának hangzatos, *A birodalomvá válás útján. Az Európai Unió válsága és a római köztársaság hanyatlása* címet viselő könyvét. A téma nagyon érdekes, szinte már a történettudomány határait feszegeti, mégis – igaz, kisebb-nagyobb kilengéssel – azon belül marad. Talán ennek is tudható be a könyv rendkívüli népszerűsége: első megjelenése óta (eredetileg franciául: *Le déclin. La crise de l’Union européenne et la chute de la République romaine. Quelques analogies.* Paris, Éditions du Toucan, 2013.) németre, horvátra és magyarra is lefordították.¹ Engels nem kisebb feladatra vállalkozott, minthogy párhuzamba állítja az Európai Uniót lassan már több évtizede sújtó gazdasági-, kulturális- és identitásválságot a Római Köztársaság i. e. 1. században lezajlott politikai, kulturális transzformációjával, amely Augustus egyeduralmában és új politikai rendszerében (*principatus*) teljesedett ki. Már az összehasonlítás tárgya is – természetéből fakadóan – sok kérdést és problémát felvet, hiszen a részleges földrajzi egyezést kivéve teljesen különböző politikai rendszert, kultúrát, társadalmat és gazdasági állapotot kíván összevetni. Ennek a ténynek Engels is tudatában van, és a könyv bevezető fejezetében helyesen és érthetően tisztázza a két korszak között való párhuzamvonás nehézségeit és módszertani problémáit, majd azokat sokszor figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor tisztázza azt is, hogy az Európai Unióban végbemenő változások még nem értek véget, hanem most zajlik az a diskurzus, amely a történelemben eddig példanélküli, vélt vagy valós kulturális, valamint földrajzi közösségre alapozó, politikai és gazdasági államszövetség irányait akarja kijelölni. Könyvével inkább ebbe, az EU jövőjéről szóló párbeszédbe kíván becsatlakozni (vagy inkább robbanni), mintsem hiteles képet adni a római történelem e sokat kutatott korszakáról. Engels azt reméli művé-

¹ Jelen recenzió a 2017-ben a L’Harmattan gondozásában közreadott *A Birodalommá válás útján. Az Európai Unió válsága és a Római Köztársaság hanyatlása* című első magyar nyelvű kiadást kívánja bemutatni. Itt meg kell jegyezni az ezen kiadásban fellelhető – minden bizonnyal a kiadó által elkövetett – súlyos sajtóhibákat. (Lásd például a 86. lábjegyzetet vagy a 69. oldal térképét).

től, hogy a római köztársasággal való összevetés révén kidomborodnak bizonyos minták, amik a jelen folyamatainak jobb megértését segíthetik elő. A szerző ezért természetesen le is von ilyen irányú következtetéseket. Vonjuk le mi is a magunkét!

Előjáróban megjegyzendő, hogy Engels bármennyire is igyekszik a *sine ira et studio* elveit követni, a könyvből mégis tisztán kiolvasható a szerző konzervatív ideológiai háttere.² Természetesen ezzel a gondolat kísérlet nem veszt értékéből, viszont sok lényeges összevetést és elemzést nagyon egysíkúvá tesz, annak ellenére is, hogy a legtöbbször – mind az EU válságát tárgyaló témákban, mind az ókori részre vonatkozóan is – sok és releváns szakirodalmi tételt vonultat fel. Mivel jómagam – ahogy egyébként a tárgyalt könyv szerzője is – ókorral foglalkozó történész vagyok, nem pedig politológus, közgazdász, a nemzetközi kapcsolatok szakértője vagy szociológus (amely tudományok alapos ismerete elengedhetetlen lenne a felvázolt téma pontos ismertetéséhez), be kell ismernem, hogy az Európai Unióval foglalkozó fejezetek szakmai kritikája meghaladja kompetenciáimat. Ennek ellenére igyekszem az ezekben a fejezetekben bemutatott jelenségekhez, folyamatokhoz és az így felépülő gondolatmenetekhez is érdemi észrevételeket fűzni.

A könyv az Eurobarometer egy 2006-os felmérésében közölt szempontok alapján épül fel: uniós állampolgárokat kérdeztek meg arról, hogy a felsorolt különféle értékeket mennyire tartják fontosnak, és hogy szerintük mennyire köthetők azok az EU-hoz. (44–45.) Követve tehát Engels gondolatmenetét, vegyük mi is sorra ezeket a szempontokat!

Az *Európai identitás, egyetemes értékek és rendszerválság* című fejezetben Engels az EU egy nagyon is aktuális problémáját járja körül: a bevándorlást, az idegen kultúrák tiszteletét és az idegenekkel szemben mutatott toleranciát. Habár a szerző egyértelműen a bevándorlás következtében fellépő európai szociális- és identitásválságra hívja fel a figyelmet, nem hangsúlyozza eléggé, hogy a probléma gyökere nem az idegen kultúrák (egyébként az európai történelem során mindig is megtalálható) jelenlétéből fakad, hanem abból, hogy „a vonatkozó társadalmi intézmények már csak az egyén autonómiájának biztosításáért érzik magukat felelősnek, az eredeti kulturális csoportosulás fennmaradásáért nem”. (50.) Ugyanígy a Rómával foglalkozó rész esetében is – habár a görög „barbár” fogalom főleg etnikai és nyelvi kategória – a római identitásnak nem volt szerves része az etnikai alapon való megkülönböztetés, sőt maga Róma alapító legendája is egy sokszínű kezdeti népességet ír le.³ Továbbá Engels az i. e. 65-ben kiadott *Lex Papia de peregrinis*, az idegenek kiűzésére hozott törvény okaként a római és nem-római népesség között meglévő életvitelbeli és etnikai konfliktust látta néhány császárkori forrásra hivatkozva, miközben a törvény mögött valójában gazdasági és politikai indokok állhattak.⁴

Engels erősen hangsúlyozza és a jelenkor egyik legégetőbb problémájának tartja az európai népesség demográfiai csökkenését és a hagyományos családmodell szétesését. Ezirányú gondolatait *Az emberi élet tisztelete: családi élet és népességcsökkenés és az Egyenlőség: párkapcsolat és individualizmus* fejezetekben fejti ki, melyekben egyér-

² Jól mutatja ezt az is, hogy a magyar sajtóban főleg jobboldali, konzervatív lapokban kapott nagyobb visszhangot a könyv, a teljeség igénye nélkül lásd: GRÜLL, 2018; ULICZA, 2017.

³ Lásd a szerző által is hivatkozott irodalmat: DENCH, 2005. 5–35.

⁴ Lásd például: NOY, 2000. 37–44.

telmüen konzervatív hangot üt meg. Az EU lakossága körében népszerű neoliberais ideológia miatt csökkenő gyermekvállalási kedv és divatos monogámia az európai identitás kihalásával veszélyeztet, állapítja meg Engels, azonban a problémát kiváltó gazdasági, környezeti és szociológiai okokra már nem tér ki.⁵ A szerző álláspontja a kérdésben egyébként az olykor már-már homofóbiába (86–87.) és sovinizmusba torkolló érvelések nélkül is érthető lett volna. Kitér továbbá a migrációnak köszönhető népességnövekedésre és az így elharapódzó kulturális és gazdasági konfliktusokra; az ezeket bizonyító adatok és elméletek azonban néhol már a tudományosság határát súrolják.⁶ Az antikvitás korából – ahogy Engels is kiemeli – nem állnak rendelkezésre olyan mértékű statisztikák, amelyek alapján nyomon lehetne követni a demográfiai változásokat, ennek ellenére hasonló okokat vél felfedezni az ókori Rómában, mint modern társadalmunkban: a válások és a terhességmegszakítások növekvő száma, individualizmus, a személyes kényelem előtérbe helyezése, valamint a „nő felértékelése” (89.) (bármit is jelentsen ez utóbbi). Ezen megállapításai részben megállják a helyüket, hiszen Augustusnak a házasságot védő és a gyermekvállalást serkentő törvényei (*lex Iulia et Papia*) is mutatják, hogy a római társadalomban is változás ment végbe, azonban a források szűkössége miatt csak bizonyos társadalmi csoportokra vonatkozóan vonhatók le következtetések, és ezt – véleményem szerint – Engels nem hangsúlyozza eléggé.

Az *Önmegvalósítás: társadalom és egoizmus* című fejezetben a szerző az „önmegvalósítás” modern koncepcióját veti össze a római szociális háló köztársaságkor végi átalakulásával. Engels az „önmegvalósítás” absztrakt fogalmát két aspektusra bontja: anyagra és spirituálisra. Anyagi értelemben az EU válsága alatt (és általánosan a fejlett országoké alatt is) a növekvő munkanélküliséget, valamint az egyre jobban szélesedő vagyoni különbségeket érti. Ezeknek a folyamatoknak az oka a fináncpializmus egyre durvább elburjánzása, amely egyre szélesebb réteget tesz gazdaságilag kiszolgáltatottá. A spirituális hanyatlás okozójának pedig a neoliberais individualizmust és a materialista szemléletet látja. Noha helyesen azonosítja ennek tüneteit (fogyasztói társadalom, a személyes kapcsolatok elkorcsosulása, társadalmi szolidaritás hiánya), mégis a kézenfekvő, a kapitalizmus logikájából fakadó okot nem diagnosztizálja, hanem éppen egy – a szerző által is kritizált – neoliberais⁷ magyarázatot ad: „Ez a gondolkodásmód érdekes módon nemcsak a leggazdagabbak viselkedését jellemzi, hanem a legszegényebbekét is, akik így maguk is hozzájárulnak a társadalmi rend általános széthullásához.” (100.)

Rómában az önmegvalósítás anyagi és spirituális dualitását Engels nagyon találóan a híres iuvenalisi kifejezéssel szemlélteti: *panem et circenses*. Az egyre növekvő nagy földbirtokosi rendszer és az ott dolgozó olcsó rabszolgamunka egyre szélesebb rétegeket taszított a létbizonytalanságba, akik egyedül az ingyenes vagy támogatott állami gabona osztásra számíthattak, így kialakult egy, a mindenkori hatalomnak, illetve az azt birtokló – szintén egyre inkább anyagi javakat előtérbe helyező – elitnek

⁵ Lásd például: REHER, 2007. Az egész téma kritikusabb megközelítéséhez pedig: COLEMAN–ROWT-HORN, 2011.

⁶ Például: Bat Ye’or *Eurabia: The Euro-Arab Axis* (YE’OR, 2005.) című sokat vitatott munkájára is hivatkozik. Ennek kritikájához és a téma egy másik megközelítéséhez lásd: CARR, 2006.

⁷ Pedig ennek a jelenségnek létezik egy nagyon átfogó baloldali kritikája is Mark Fisher jóvoltából: FISHER, 2009.

(*ordo senatorius* és *equester*) kiszolgáltató réteg. Engels úgy véli, hogy ehhez az átalakuláshoz hozzájárult az arénában és egyéb ünnepeken biztosított olcsó szórakozás (a gazdagabbak esetében a *luxoria*), amely a filozófia és a vallás helyett átvette az „önmegvalósítás” formáját. Habár Engels hoz néhány kiváló forrást a tömegek ilyen módon való befolyásolhatóságára és a hagyományos római értékek szórakozás általi felváltására, mégis úgy vélem, hogy a jelenség nem vizsgálható olyan mértékben és olyan következtetésekkel, ahogy azt a szerző teszi, hiszen – ahogy maga is megjegyzi – nagyon korlátozott forrásanyag áll rendelkezésünkre (azok is többnyire másodkézből valók), amikor az alsóbb rétegek kultúráját akarjuk vizsgálni. Ugyanakkor a római politikai elit birtokolta *mos maiorum* (az az informális normarendszer, ami megszabja a helyes életvitelt és politizálást) megbomlása jól kutatott terület⁸ és alkalmas lehet az EU-ban történő politikai és társadalmi változásokkal való összevetésre.

Sokak számára érzékeny és jelenleg nagyon is felkapott téma, hogy hol a helye a vallásnak a 21. században. A *Vallás: hit és racionalizmus* fejezetben Engels a vallás hiányában, pontosabban dekonstrukciójában az európai civilizáció egyik alapvető értékének elvesztését látja. Jól szemlélteti ezt az általa hivatkozott EU-s felmérés, amelyben a megkérdezetteknek pusztán 7%-a sorolja személyes értékrendjének három legfontosabb eleme közé a vallást. Esetünkben a kereszténység megítélése a kérdés, amihez Engels érezhetően elfogultan viszonyul: a 117–120. oldalon többek között a kereszténység más világvallásokkal való – sokszor alaptalan, a *tu quoque* érvelési hibába eső – összevetését, valamint a keresztény egyházat ért, sokszor jogos kritikák relativizálását olvashatjuk. Mindazonáltal indokolt a szerző azon észrevétele, hogy a szekularizált uniós intézmények nem igazán tudnak mit kezdeni a keresztény örökséggel, annak pozitív értékeit így nem képesek az európai identitás részévé tenni. Az ókori Rómában hasonló folyamatok zajlottak le: az i. e. 2–1. század folyamán a hellenisztikus filozófia hatására ún. „racionalizálási” folyamat zajlott le, amit sokszor még a vallást művelő intézmények képviselői is magukévá tettek. Engels szembehelyezkedik az elmúlt néhány évtized római vallástörténeti kutatásaival,⁹ s úgy gondolja, hogy az a ma népszerű irányzat, ami a köztársaságkor végi vallásosság változását nem hanyatlásnak, hanem valamiféle adaptációnak vagy transzformációnak nevezi, pusztán „*vigasztalni akar a mai hanyatlási tendenciákért.*” (130.) Engels az idézett forrásokkal jól mutat rá arra, hogy a kortársak ezeket a változásokat valóban hanyatlásnak élték meg, valamint jól mutatja be a kutatók által is gyakran emlegetett példákat, amiket szintén a hanyatlás jeleiként szokás értelmezni, azonban néhány homályos és könnyen kikezddhető utalásnál (mint például az idegen kultuszok megjelenése) nem vizsgálja meg részletesebben az okokat. Engels nem veszi észre, hogy az ókori és a jelenbéli vallásosságban történő változások nem véletlenül, hanem bizonyos folyamatok, reakciók és funkcióvesztések miatt következtek be.

Az *Idegen kultúrák tisztelete: nemzet és globalizáció* fejezet jól körbejárja azt a kérdést, hogy létezik-e egyetemes európai kultúra. Engels szerint nincs erre egyértelmű válasz. Habár léteznek közös európai kulturális vonások, ezeket sokszor maguk az

⁸ HEGYI, 2018. 59–87.

⁹ Hiányolom Jörg Rüpke vallástörténeti munkáit, aki több tanulmányában és kötetében (például: RÜPKE, 2012. 144–151.) nagyon alaposan vizsgálta meg a római vallásban az i. e. 2–1. században végbemenő folyamatokat.

európai unió polgárai sem veszik észre, vagy nem tartják annyira fontosnak a globalizált, multikulturális világban. Ezek, a modern kornak tulajdonított jelenségek az ókori világban is fellelhetők. Engels két jelentős, néha párhuzamosan futó szakaszra bontja az ókorban lezajló kulturális keveredést. Egyrészt magát Rómát is éri a hellenisztikus világ hatása: a görög nyelv, kultúra, filozófia, valamint a keleti népek és áruk hatása jelentős nyomot hagy a római identitásban. Ugyanakkor Róma nemcsak elszenvedője, hanem maga is okozója a különböző kultúrák egységesítésének: egyrészt a ma ismert egységes Itália az i. e. 1. századra nyelvileg és kulturálisan is viszonylag homogén egységgé válik, másrészt a provinciális rendszer perifériáin elhelyezkedő népcsoportokra nagy hatással lesz a latin nyelv és kultúra exportja. A hasonlat az EU-val nagyon is megállja a helyét, hiszen mindkét kultúra egyaránt elszenvedője (ez persze nézőpont kérdése) és okozója is az imperializmusnak és a globalizációnak.

„Majdnem, hogy polgárháborús méreteket öltő állapotok”-ról (159.) beszél Engels a *Személyi szabadság: biztonság és rend* című fejezetben, mikor az EU biztonság és bűnügyi adatairól értekezik. Természetesen hoz példákat az elmúlt évtized nagyobb zavargásaiból, illetve bűnügyi statisztikákat is felhasznál állítása igazolására, de kijelentése még így is enyhén túlzó. Abban egyetérthetünk a szerzővel, hogy a bűncselekmények egyre nagyobb teret kapnak a médiában és emiatt csökken az emberek biztonságérzete, viszont Foucault után nem igazán tud mit kezdeni az olvasó azzal, hogy a bűnelkövetések okai mögött a „hiteles társadalmi tekintélyek és példaképek hiánya” áll. (162.) A narratíva, amit Engels ebben a fejezetben kíván felépíteni nem véletlen, hiszen az i. e. 1. század polgárháborús időszakával akar párhuzamot teremteni. A plebejusok és patriciusok i. e. 5. század óta folyó politikai harca az 1. századra kifulladásra, és a római népesség egy jelentős része elvesztette a köztársaság politikai intézményeibe vetett bizalmát, ami több államférfinak is lehetőséget biztosított (Sulla, Pompeius, Caesar és végül Augustus) önkényuralma kiépítésére. Ez azonban sem jellegében, sem mértékében nem hasonlítható össze a jelenkor belső konfliktusaival.

A *Demokrácia: politikai együttműködés és apolitikus magatartás* fejezet EU-ról szóló részében Engels alaposan és jól összefoglalja és részletes adatokkal szemlélteti az egyre nagyobb választói apátiát, a demokratikus rendszerben és politikai elitben megtört bizalmat és ennek következtében a demokráciakritikus szélsőjobboldali pártok megerősödését. Az ókori Róma esetében természetesen nem beszélhetünk mai értelemben vett demokráciáról, beszélhetünk azonban arról, hogy miként épült le a köztársaság folyamán kiépült területi (*comita tributa*) és vagyoni (*comita centuriata*) alapon szerveződő választói testületek többé-kevésbé igazságos rendszere, és vette át a helyét az i. e. 2. század folyamán kialakuló új politikai elit (*nobilitas*) teljhatalma. Engels jól észreveszi a párhuzamot: akárcsak a mai Európában, úgy az ókori Rómában is az átlagember egy erőskezű egyszemélyi hatalomban (oligarchikus politikai vezetők vs. Augustus principátusa) látta saját korrupció politikai rendszerének megoldását, azonban azt elfelejti megemlíteni, hogy a principátus hamar kitermelte saját, új oligarchikus káderkörét.¹⁰

¹⁰ SYME, 1939. 490–508.

A *Jogállamiság: intézmények és technokrácia* részben Engels a modern, bürokratikus államba, intézményekbe és politikusokba vetett bizalom elvesztését szemlélteti; itt nem is kell részletezni az EU és az egyes nemzetállamok technokrata vonásainak árnyoldalait. Rómában is – egyes vonásaiban meglepően – hasonló folyamatot lehet felfedezni: a *nobilitas*on belül is voltak bizonyos családok (például Fabiusok, Claudiusok), amelyek többször és tartósan birtokolták a főbb magisztrátusokat, ez a rendszer pedig egészen jól működött addig, amíg ez a réteg nem sajátította ki magának a ráruházott intézményeket (provinciaigazgatás, adószedés, hadvezérség). Engels találóan illusztrálja az ókori Római Köztársaság állapotát (de a jelenre is egyaránt érthető) Cicero *De Republicájából* vett idézetével (5.1.1.), amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a Róma sikereit biztosító szokások (*mos*) és az azok szerint cselekvő férfiak (*vires*) kiüresedett szimbólumokká váltak.

Az *Emberi jogok: szabadság és egyenlőség* fejezet címében jelölt két fogalmat – ahogy Engels is többször hangsúlyozza – az EU (és az ENSZ) alapvető értékei között tartják számon. Engels a szabadság paradoxonát jól bemutatva úgy gondolja, hogy az EU csak ezen egyetemes emberi jogok korlátozása révén képes ellenállni a „*valamiféle ultrakapitalista világrend*” (216.) térhódításának, azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy a világrendszer-elmélet már meghaladta ezt a dualista felosztást.¹¹ Engels részéről ezen fogalmak ókorra vetített használata és a nagyon sokrétű és fontos *libertas* behozása is problémás, hiszen ezek a képzetek az antikvitásban teljesen máshogy működtek, mint a modern és felvilágosult politikai gondolkodásban.¹²

A *Béke: békés együttélés és uralom* című fejezetben Engels már a vallás esetében is megállapított érvelési hibába esik, amikor más nemzetek és civilizációk saját múltjukhoz való viszonyát hánytorgatja fel: károsnak véli, hogy az európai civilizáció nem hajlandó elfogadni imperialista, kolonialista múltját. Engels, habár fogalmazhatna finomabban is, véletlenül sem kívánja a történelem folyamán elkövetett szörnyűségeket relativizálni, inkább csak „történeti” felvezetőként használja a múltat a második fejezet amúgy éles és alapos külpolitikai meglátásaihoz, miszerint az EU-nak meg kellene találnia a szerepét a világpolitika színpadán. Talál az a párhuzama, amit akaratlanul is megteremt a *pax Romana* és a jelenlegi világbéke között: csak azok számára létezik, akik nem a mindenkori világ periferiáján élnek. Kifejezetten érdekes az ókori római imperializmus (Vergilius *Aen.* VI. 851–853: „*Am a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj, / El ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass, És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!*” – L. I. fordítása) és a modern nagyhatalmak (például az Egyesült Államok mint a világ *rendőre*) közötti közös ideológiai vonások. Természetesen, ahogy az ókori példák is mutatják, ennek el nem fogadása sokszor végzetes következményekkel járt a különféle periferiákon lévő népcsoportok számára.

Bármennyire is kézenfekvő lehet a felvetés, mégsem szokás az EU-t birodalomnak tekinteni. Engels a *Szolidaritás: föderáció vagy birodalom* című részben mégis alaposan bemutatja, hogy bizony vannak olyan intézmények és tendenciák az Unión belül, amelyek ezt az állítást látszanak alátámasztani. A szerző egyedüli tévedése abban áll, hogy nem volt képes elképzelni azt, hogy egy tagállam – vállalva az ezzel járó gazdasági és politikai válságot – ki akarna lépni az EU-ból. A könyv első megjelenése

¹¹ Erről lásd: WALLERSTEIN, 2010. 116–166.

¹² Lásd: WALLACE, 2009. 164–179.

után három évvel a Brexit erre rácaffolt, teljesen új irányt hozva az uniós integritásról szóló diskurzusba. Mivel a tagállamok önkéntesen lépnek be az Európai Unióba, első látszatra nehéznek tűnhet a sokkal militánsabb, erőszakosabb Római Birodalom expanziójával való összehasonlítás, mégis számos példát lehet látni arra, hogy bizonyos provinciák önkéntesen, pusztán gazdasági és stabilitási okokból váltak az *imperium romanum* részévé.

Ha valakinek a fentiek alapján mégis megjött a kedve Engels munkáját elolvasni, akkor jobban teszi, hogyha a *Postscriptum: Útban a birodalmi lét felé* zárófejezeténél leteszi a könyvet. A szerző is jelzi, hogy itt bizony letér a komolyan mondható tudományos elemzésről, és spekulációkba kezd: azzal a gondolattal játszik el, hogy az augustusi mintát hogyan lehetne hasznosítani az EU-ban. Megelőlegezve a választ (és itt engedtessek meg a személyes véleménynyilvánítás is): sehogy. Legalábbis reménykedem, hogy senki sem veszi komolyan a szerző által felvázolt jövőképet. Az EU és a köztársaság kori Róma közötti összehasonlítás buktatóira már Csejtei Dezső kritikája¹³ felhívta a figyelmet, az ókortudomány felől nézve ehhez annyit lehet még hozzá fűzni, hogy Engels olyannak akarja láttatni a principátus rendszerét, amilyen az nem volt.¹⁴ A szerző egy túlidealizált képet vázol fel, elhallgatva az autoriter rendszer árnyoldalait, a proskripciókat, a polgárháborúkat és a rendszer ellen felszólaló hangok könyörtelen elnémítását, s ebből a téves képből von le a jelenkorra nézve egyáltalán nem releváns következtetéseket. Összegezve, üdvözlendő az ilyen jellegű munkák születése, aktuális kontextusba helyezve érdekes párhuzamokat lehet felfedezni a múlt és a jelen között, és talán a nagyközönség számára is könnyebben fogyaszthatóvá válik a történettudomány, azonban semmilyen esetben sem szabadna a történelmet úgy ferdíteni, hogy az a jelen divatos politikai hullámainak megfeleljen.

Marton Máté

Felhasznált irodalom és rövidítések

CARR

2006 CARR, Matt: You are now entering Eurabia. *Race & Class*, 48. (2006) 1. sz. 1–22.

COLEMAN-ROWTHORN

2011 COLEMAN, David – ROWTHORN, Robert: Who’s Afraid of Population Decline? A Critical Examination of Its Consequences. *Population and Development Review*, 37. (2011) 1. sz. 217–248.

CSEJTEI

2016 CSEJTEI Dezső: Párhuzamok az uniós válság és a Római Birodalom hanyatlása között. In: *Filozófia a mindennapokban. Gondolatok emberről, világról, Istenről – Monumenta Hispanica*, 8. Szerk.: Uó. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2016. 134–137.

¹³ CSEJTEI, 2016. 137.

¹⁴ Az Engels által alkotott principátus képpel vö. Roland Syme nagyhatású, régi, de még mindig releváns monográfiáját: SYME, 1939.

DENCH

2005 DENCH, Emma: *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

FISHER

2009 FISHER, Mark: *Capitalist Realism. Is There No Alternative?* [H. n.], Zero Books, 2009.

GRÜLL

2018 GRÜLL Tibor: EU vs. Római Birodalom. *Kommentár*, 13. (2018) 5–6. sz. 111–114.

HEGYI

2018 HEGYI György: *Mos és res publica: Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest, Gondolat, 2018.

NOY

2000 NOY, David: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. Duckworth, The Classical Press of Wales, 2000.

REHER

2007 REHER, David S.: Towards long-term population decline: a discussion of relevant issues. *European Journal of Eur J Population*, 23. (2007) 2. sz. 189–207.

RÜPKE

2012 RÜPKE, Jörg: *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2012.

SYME

1939 SYME, Roland: *The Roman Revolution*. Oxford, Oxford University Press, 1939.

ULICZA

2017 ULICZA Tamás: Magyarország példát mutat a tradicionális értékek védelmében. Interjú David Engelsszel, a Brüsszeli Szabadegyetem professzorával. (https://www.magyarhirnap.hu/kulfold/Magyarország_peldat_mutat_a_tradicionalis_ertekek_vedelmeben – Utolsó letöltés: 2020. május 13.)

WALLACE

2009 WALLACE, Robert W.: Personal Freedom in Greek Democracies, Republican Rome, and Modern Liberal States. In: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Ed.: BALOT, Ryan K. Hoboken, NJ, Wiley. Blackwell, 2009. 164–177.

WALLERSTEIN

2010 WALLERSTEIN, Immanuel: *Bevezetés a világregndszer-elméletbe*. Ford.: KOLTAI Mihály Bence. Budapest, L'Harmattan, 2010.

YE'OR

2005 YE'OR, Bat: *Eurabia: The Euro-Arab Axis*. Madison-Teaneck, NJ, Fairleigh Dickinson University Press, 2005.